

De RoSa-factsheets maken u wegwijs in het gelijke kansenlandschap in Vlaanderen. Telkens wordt er op een bepaald terrein nagegaan wat de situatie is. Zowel bredere thema's als meer specifieke krijgen aandacht, naargelang de relevantie en/of beschikbaarheid van informatie en het voorhanden zijn van cijfermateriaal. Bedoeling is niet zozeer volledigheid te bieden maar wel op een overzichtelijke en toegankelijke manier de positie van de vrouw in Vlaanderen te schetsen. RoSa is sinds 1978 in Vlaanderen hét adres voor informatie en documentatie over gelijke kansen, emancipatie en vrouwenstudies in binnen- en buitenland.

Nr. 41 • mei 2005

Oudere lesbische vrouwen

In hoeverre is het ouder worden op zich anders voor lesbo's dan voor heterovrouwen en in welke mate hebben zij specifieke noden en problemen? Het Steunpunt voor Gelijkekansenbeleid heeft recent een onderzoek uitgevoerd naar de leefsituatie van oudere holebi's. De resultaten daarvan en van enkele andere onderzoeken worden in deze factsheet besproken. Een tweede invalshoek is die van de lesbische geschiedenis en de generaties in lesboland. Het denken rond holebiseksualiteit is immers sterk geëvolueerd de laatste decennia. In de eerste paragraaf wordt daar een beknopte schets van gegeven.

Het is moeilijk om een precieze leeftijdsgrens te trekken vanaf wanneer iemand in aanmerking zou komen om 'ouder' genoemd te worden. In literatuur blijkt dat te variëren van veertig-plus tot vijfentachtig-plus. Met een gemiddelde levensverwachting van vrouwen in de buurt van tachtig jaar, lijkt het onzinnig om bij veertig, of vijftig al over 'ouder' te spreken. De grenzen die er worden getrokken lijken volkomen willekeurig. Gewoonlijk gaat het ook zelden om leeftijd in de strikte betekenis van het woord. Meestal spelen de gradatie van maatschappelijk actief zijn, gezondheid en zorgbehoefte een rol. Gebeurtenissen die van belang kunnen zijn, zijn pensionering en het niet meer zelfstandig kunnen wonen en daar kan makkelijk twintig à dertig jaar tussen liggen. Bovendien blijven bijna alle verschillen van vóór het bereiken van de gestelde leeftijdsgrens daarna gewoon doorspelen. Er bestaat met andere woorden een aanzienlijke diversiteit onder senioren.

Lesbische geschiedenis en generaties

Lesbische geschiedenis valt niet zomaar samen met de geschiedenis van de strijd om holebirechten. Minstens zo belangrijk is de evolutie in de betekenissen rond homoseksualiteit en hoe die een weerspiegeling vinden in de zelfbeelden of identiteiten van lesbische vrouwen. Wanneer het denken over homoseksualiteit evolueert, evolueren identiteiten mee. In die zin is niet zozeer de leeftijd van een lesbische vrouw van belang, maar de historische periode waarin ze zichzelf lesbisch is beginnen noemen, op zoek ging naar informatie en het eigenlijke 'identiteitswerk' leverde.¹ Verschillende generaties – in deze betekenis – kunnen er ver-

¹ Rosenfeld, *The Changing of the Guard. Lesbian and Gay Elders, Identity, and Social Change*, p.10-12.

schillende evidenties op nahouden. Die evidenties worden meestal maar duidelijk als ze botsen: de fameuze generatieconflicten. Grenzen zijn evenwel nooit scherp te trekken.

De oudste generatie nog levende holebi's was jong in de jaren twintig-dertig. Wie in die tijd lesbische gevoelens bij zichzelf ontdekte, had weinig rolmodellen voor handen. Behalve in sommige kunstenaarsmilieus waren de betekenissen rond homoseksualiteit ronduit negatief te noemen. Voor de kerk was homoseksualiteit een zonde, voor de medische wetenschap een psychische ziekte. In alle geval was het tegennatuurlijk. Aan het einde van de negentiende eeuw had de Duitse psychiater/seksuoloog Richard von Krafft-Ebing zich over het fenomeen homoseksualiteit gebogen en het getypeerd als een psychopathologie: de 'conträren Sexualempfindung', of de seksuele inversie. Pas eind jaren veertig kwam er tegengewicht van de Amerikaanse seksuoloog Alfred Kinsey, voor wie homoseksualiteit in verschillende gradaties bestond en deel uitmaakte van de menselijke natuur. Het zou nog tot 1990 duren vooraleer de Wereldgezondheidsorganisatie homoseksualiteit schrapte van de lijst van geestesziekten. Oudere holebi's hebben de tijd nog meegemaakt dat je voor je homoseksualiteit in de psychiatrie kon belanden. Er bestonden – naar onze maatstaven sadistische – aversietherapieën om mensen van hun 'onnatuurlijke' neigingen af te helpen. Er werd hen ook voorgehouden dat ze via een heteroseksueel huwelijk konden genezen.

De strijd van holebi's om erkenning draaide voor een groot stuk rond deze opvatting van homoseksualiteit als een ziekte, of een gebrek. Die vormde immers een belangrijk obstakel voor zelfaanvaarding en aanvaarding door de samenleving. Nochtans werd zelfs de idee van seksuele inversie door sommige holebi's aangegrepen als argument voor tolerantie: als homoseksualiteit in je natuur lag, was het een gegeven waar je zelf geen schuld aan had. Als je er niemand mee lastigviel, had men je dus niets te verwijten. De nadruk kwam dan te liggen op een 'fatsoenlijk' leven leiden, buitenstaanders er niet nodeloos mee confronteren en heel vaak de eigen homoseksualiteit verbergen. Op die manier werd ook sociale afwijzing vermeden. In Amerikaans onderzoek bleek dat het verborgen houden van de eigen homoseksualiteit niet door iedereen als negatief werd ervaren. Oudere holebi's vonden het ook spannend en waren er trots op als ze hetero's lange tijd voor de gek konden houden. Het feit dat ze enkel de keuze hadden tussen twee extremen: of geheimhouding, of gediscrimineerd worden, werd wel als zeer frustrerend en onrechtvaardig getypeerd.² Er kwam in ons land een voorzichtige homobeweging op gang in de jaren vijftig. Die had een erg gesloten karakter en de nadruk lag sterk op de respectabiliteit. Hoewel de initiatiefnemer, Suzan Daniël, een vrouw was, kwamen er verder nauwelijks vrouwen aan te pas. Suzan hield het trouwens al na een jaartje voor bekeken, omdat enkele homo's bezwaren hadden tegen een vrouwelijke voorzitter.³

Lesbiennes die herkenbaar waren voor de buitenwereld, gaven hun homoseksualiteit vaak vorm via vrouwelijke travestie. Nog altijd berucht is de butch-femme-relatie, waarin één van beide in een mannelijke rol stapte en de andere in een vrouwelijke. Door buitenstaanders werden deze relaties gemakkelijk getypeerd als: 'wie is het mannetje en wie het vrouwtje?' Binnen de psychopathologie werden ze ook omschreven als verschillende 'afwijkingen': de vrouwen die een probleem hadden met penis en omdat ze een man wilden zonder, en de vrouwen die er zelf één wilden hebben.

In de jaren zestig en zeventig waren er de eerste voorzichtige initiatieven rond verdraagzaamheid ten opzichte van homoseksuele mannen en vrouwen. In publicaties werd het 'gewoon' zijn van homoseksuelen verdedigd. Ook vanuit kerkelijke hoek kwamen er hier en daar oproepen om een einde te maken aan de discriminatie.

Parallel met de tweede feministische golf ontstaan er in de jaren zeventig groepen van

² Rosenfeld, p.3, 223.

³ Het Ondraaglijk besef, nr. 4 (2000), p.5, 16.

actieve, lesbische feministen. Eigen aan die tijd is de maatschappijkritiek en het geloof in de mogelijkheid om een betere samenleving te creëren. Aanvaard worden 'ondanks' een afwijking was zeker niet meer voldoende. De onverdraagzaamheid in de maatschappij zelf moest als wezenlijk onrecht bestreden worden. Er werd ook heel wat kritiek geleverd op voorgaande generaties holebi's: hun discretie werd gezien als lafheid en medeplichtigheid aan de bestaande toestand. Hetzelfde gold voor butchen en femmes: die zouden door het kopiëren van het heteromodel de eigen onderdrukking bevestigen. In plaats van respectabiliteit kwam een eigen, positieve identiteit centraal te staan. Met de door mannen gedomineerde homobeweging bestonden er nauwelijks banden. Een duidelijk onderscheid met de rest van vrouwenbeweging was veel moeilijker te maken.

Parallel met de tendensen in de vrouwenbeweging, kwam in de loop van de jaren tachtig de nadruk meer te liggen op onderlinge verschillen. In de jaren negentig verschijnt dan 'de lipstick lesbienne' ten tonele, met een nadrukkelijk vrouwelijk uiterlijk als protest tegen de normen van de oudere lesbische garde, waarin vrouwelijkheid geen plaats kreeg.⁴ Vandaag is er een dubbele evolutie merkbaar: enerzijds heb je de nieuwe meisjespunk en de aanhangers van 'queer'-theorieën die spelen met gendergrenzen en experimenteren met hun uiterlijk. Anderzijds heb je de meisjes en vrouwen voor wie lesbisch zijn weinig implicaties blijkt te hebben voor uiterlijk en levensstijl. De Nederlandse Marjan Sax, zelf overtuigde barricade-lesbienne, bekritiseert ze als "vertrutte lesbo's" die "nog keuriger zijn dan hetero's" en die het "wel fijn vinden om niet uit de toon te vallen".⁵ Het onderscheid lesbisch – niet-lesbisch wordt ook moeilijker te maken. Dankzij de grotere seksuele vrijheid is het voor vrouwen die zich niet identificeren als lesbisch veel gemakkelijker om te experimenteren met lesbische seks. Er zijn nu ook meer vrouwen die zich biseksueel noemen dan vroeger.⁶ Butch-en-femme kan ook weer, al wordt het nu eerder opgevat als een vrije keuze in leefstijlen.

Als we het over 'oudere lesbische vrouwen' hebben, denken we in de eerste plaats aan de twee eerste generaties, de jaren zeventig-generatie, als de "aankomende generatie jong-bejaarden",⁷ en de generatie die daaraan vooraf ging, die de onderdrukking van homoseksualiteit nog in volle omvang aan den lijve heeft ondervonden en vaak terugkijkt op een leven van geheimhouding. Het zich identificeren als lesbisch kan echter op elke leeftijd. Bovendien evolueren zelfbeelden ook over de tijd en mag de individuele variatie niet onderschat worden.

Het ouder worden

Het ouder worden op zich is voor een groot stuk gelijkaardig voor holebi's en heteroseksuelen. Lichamelijk krijgt men af te rekenen met ongemakken. De klachten worden ernstiger en na verloop van tijd is men vaak aangewezen op hulp voor de dagelijkse verzorging en bezigheden. Psychologisch gaat men gemakkelijker relativeren, kijkt men terug op het leven en maakt een soort balans op.⁸ Ook op sociaal vlak zijn er heel wat veranderingen: de loopbaan loopt ten einde en de maatschappelijke participatie wordt meestal ook minder. Idealiter geniet men dan van een 'rustige oude dag', waar men zoveel mogelijk uithaalt, bevrijd van verplichtingen en verantwoordelijkheden. Er kunnen echter problemen als isolement en financiële onzekerheid opduiken. Nagaan in welke mate er voor holebi-ouderen specifieke knelpunten bestaan die samenhangen met hun homoseksua-

⁴ Sax, 'Van lesbian nation naar next-gender-ation', p.3.

⁵ Sax, p.3-5; 'De vertrukking van lesboland', in *Zij aan Zij*, jg.13 (2004) nr. 1, p.10-13.

⁶ Serneels, 'Wat vrouwen willen', in: *De Morgen*, 29/5/2001.

⁷ Een formulering van Judith Schuyf, *Oud Roze. De positie van lesbische en homoseksuele ouderen in Nederland*, p.3.

⁸ Schuyf, *Gevoelsgenoten van een zekere leeftijd*, p.14.

liteit veronderstelt dat men in onderzoek rekening houdt met de seksuele voorkeur van ouderen. In het ouderenonderzoek wordt er hier echter bijna altijd aan voorbijgegaan. Enerzijds heeft dat te maken met de heteroseksuele assumptie, de impliciete veronderstelling dat iedereen heteroseksueel is, en anderzijds met het taboe op seksualiteit bij ouderen in het algemeen.⁹ In het holebi-onderzoek komen er dan weer nauwelijks ouderen in beeld, zodat de groep ook vanuit die hoek onderbelicht blijft. Specifiek onderzoek naar de leefsituatie en noden van oudere holebi's is vrij recent. Het ouder worden van de eerste generatie holebi's die de mogelijkheid hebben gehad om openlijk homoseksueel te leven, ligt mee aan de basis voor deze interesse.¹⁰ In deze groep zitten er immers ook mondige, politiek bewuste en vrij goed georganiseerde holebi's, die eerder al voor hun eisen gestreden hebben en nu geconfronteerd worden met nieuwe noden. In 2004 werd er aan het Steunpunt voor Gelijkekansenbeleid een verkennend onderzoek afgerond met de titel '*Geen roos zonder doornen: Oudere holebi's, hun sociale omgeving en specifieke behoeften*'. Eerder was er al onderzoek gedaan in Nederland en in de Verenigde Staten. Ouder worden bleek voor holebi's een aantal specifieke risico's in te houden. Bovendien bleken er behoorlijke verschillen te bestaan in de situatie van lesbische vrouwen en die van homoseksuele mannen.

FINANCIËLE SITUATIE

Uit het Nederlandse onderzoek blijkt dat oudere holebi's als groep een hoger gemiddeld inkomen hebben dan heteroseksuele ouderen. Dit gemiddelde verbergt echter grote inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen. Lesbiennes zijn vaak een stuk slechter af.¹¹ De gender-pensioenkloof speelt hier immers dubbel. Twee samenwonende mannen hebben vaak twee (behoorlijke) inkomens. Oudere vrouwen hebben gemiddeld minder pensioenrechten opgebouwd. Zelfs als ze beroepsactief zijn geweest – wat bij lesbische vrouwen gewoonlijk het geval is – hebben ze meestal gewerkt tegen lagere lonen, in slechtere statuten en met meer en langere onderbrekingen in de loopbaan. Twee gepensioneerde vrouwen hebben bijgevolg gemiddeld minder pensioen dan een heteropaar. Bovendien zijn er relatief meer lesbiennes alleenstaande.¹² Een precaire financiële situatie heeft zijn weerslag op sociale contacten, psychisch welbevinden, gezondheid en de mogelijkheid om een beroep te doen op professionele zorg.

KWETSBARE NETWERKEN EN ISOLEMENT

Uit de onderzoeken van Godemont en Dewaele en van Schuyf blijkt dat oudere alleenstaande lesbo's een risicogroep vormen voor vereenzaming. Ze hebben gemiddeld een kleiner sociaal netwerk dan lesbische koppels. Vreemd genoeg is ook dit fenomeen genderd: bij homo's is het immers net omgekeerd. Alleenstaande homo's hebben vaak een uitgebreide vriendenkring waar heel wat homomannen deel van uitmaken.¹³ Behalve het verschil in financiële draagkracht en de daarmee samenhangende beperkte mobiliteit, spelen hier nog een aantal zaken een rol. Een echtscheiding met een heteropartner verloopt voor lesbische vrouwen vaak heel wat meer conflictueus dan bij homo's. Homomannen krijgen regelmatig nog emotionele steun van hun ex-vrouw. Vrouwen vallen terug op vriendinnen. Het sociale netwerk uit de periode van het huwelijk kan heel wat klappen krijgen. Lesbische vrouwen die nooit gehuwd geweest zijn, hadden in hun tijd niet dezelfde mogelijkheden als nu om toch voor kinderen te kiezen, terwijl voor heel wat ouderen juist de kinderen en de kleinkinderen belangrijke sociale contacten zijn. Vroeger gebeurde het ook vaker dat familieleden extreem afwijzend reageerden op een coming out en dat alle banden volledig verbroken werden. Wanneer oudere holebi's hun partner

⁹ Godemont & Dewaele, *Geen roos zonder doornen: Oudere holebi's, hun sociale omgeving en specifieke behoeften*, p.9-10.

¹⁰ Schuyf, *Oud roze*, p.10.

¹¹ Schuyf, *Oud roze*, p.44-54, 151-153.

¹² Schuyf, *Oud roze*, p.54, 152.

¹³ Godemont & Dewaele, p.117-134.

verliezen door overlijden, of een relatiebreuk, gaat er vaak een deel van hun sociale netwerk verloren. Velen geloven er niet meer in nog ooit een nieuwe partner te vinden. Ook bij de mensen die pas laat tot de ontdekking komen dat ze homoseksueel zijn, blijken lesbische vrouwen minder gemakkelijk sociale contacten te leggen dan homo's. Terwijl de mannelijke late ontdekkers vaak deelnemen aan gespreksgroepen, verwerken vrouwen het eerder alleen. Ze vinden het moeilijk om nog aansluiting te vinden bij leeftijdsgenoten in het lesbische circuit (zie verder).

Behalve voor het emotionele en het psychische aspect hebben sociale contacten ook een erg praktisch belang in het dagelijkse leven. Een beroep kunnen doen op anderen wordt belangrijker bij het ouder worden en het opvangen van de (kleine) ongemakken die daarbij horen. Zorgbehoevende, alleenstaande, oudere lesbiennes komen zo gemakkelijker in een situatie van achterstelling terecht, omdat zij vaak minder beroep kunnen doen op sociale netwerken.

MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE

In organisaties die zich richten naar ouderen in het algemeen voelen holebi's zich vaak niet echt thuis. Enerzijds is er de heteroseksuele assumptie, anderzijds leeft er nog heel wat homofobie. Initiatieven die zich specifiek richten op oudere holebi's, zoals Vieux Rose en de Roze Rimpel, beantwoorden volgens Marie-Jeanne Wesemael op dit vlak aan een behoefte.¹⁴ In feite bestaat er een grote nood aan meer organisaties en initiatieven. Eén mogelijke oplossing is het creëren van meer mogelijkheden voor ouderen binnen algemene holebi-organisaties. Leeftijdscriminatie binnen de beweging blijkt zich vooral te situeren binnen het commerciële uitgaansmilieu voor homoseksuele mannen.¹⁵ Oudere lesbiennes zijn dan weer moeilijker 'uit hun tent te lokken' en vormen een moeilijke doelgroep voor organisaties.¹⁶

VERZORGINGSINSTELLINGEN

Hoogbejaarde holebi's zijn nog erg onzichtbaar. Rusthuizen en verzorgingsinstellingen gaan er vaak vanuit dat er onder de bewoners geen holebi's zijn. In het Nederlands onderzoek bleek dat holebi's ervoor terugdeinzen om zich te laten opnemen, omdat ze ervoor vrezen hun homoseksuele identiteit te verliezen. Langdurige homoseksuele relaties worden in verzorgingstehuizen ook vaak niet erkend, of als minderwaardig beschouwd.¹⁷ Ouderen zouden na opname vaak minder open zijn over hun homoseksualiteit dan ervoor. De idee om 'Roze rusthuizen' op te richten die specifiek op een holebi-publiek mikken, wordt recent in de praktijk uitgetoet. In Nederland en Duitsland bestaan er reeds enkele initiatieven. In het Vlaamse onderzoek blijkt de idee op gemengde gevoelens onthaald te worden. Sommigen zien er het nut niet van in. Anderen – vooral laatbloeiers en lesbo's met een grondige allergie aan om het even welke vorm van betutteling – zien het wel zitten.¹⁸ De onderzoekers van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid pleiten vooral voor een positief signaal vanuit de reguliere verzorgingssector. Rusthuizen zouden expliciet moeten vermelden dat holebi's welkom zijn, een professionele neutraliteit eisen van hun personeel en homofobie bij hun bewoners tegengaan. Van het beleid wordt gevraagd een kwaliteitslabel voor holebivriendelijkheid uit te werken. Dat zou dan ook gebruikt kunnen worden voor bijvoorbeeld thuiszorg en andere vormen van professionele zorg. Medewerkers van het Nederlandse project 'Rimpels in de regenboog' beklemtonen het betrekken van oudere holebi's zelf bij het uitstippelen van een lokaal ouderenbeleid.

¹⁴ Interview met Marie-Jeanne Wesemael, voorzitter van Vieux Rose, in: *Uitgelezen*, jg.9 nr.4.

¹⁵ Godemont & Dewaele, p.147-152, 178.

¹⁶ Wesemael in *Uitgelezen*.

¹⁷ Sergeant & Backx, *Bouwstenen voor een globaal gelijkheidsbeleid voor holebi's in Vlaanderen*, p.20, 33-35.

¹⁸ Godemont & Dewaele, p.154-158.

SEKSUALITEIT

Seksualiteit op oudere leeftijd is een taboe-onderwerp. In seksuologische werken wordt er in verband met vrouwen, seksualiteit en ouder worden meestal enkel over de gevolgen van menopauze gesproken. Het aspect van seksualiteitsbeleving ontbreekt vaak grotendeels. Over oudere lesbische vrouwen zijn er nauwelijks gegevens beschikbaar. Uit enkele Amerikaanse onderzoeken blijkt dat oudere holebi's seksualiteit belangrijk blijven vinden, al kan de frequentie wel dalen. Sommigen vinden seksualiteit op latere leeftijd zelfs aangenamer, omdat de prestatiegedachte minder belangrijk wordt en het samen zijn en genieten centraler komen te staan. Uit onderzoek bij oudere heteroseksuelen blijkt dat een onbevredigend seksueel leven meestal samenhangt met het ontbreken van een partner en gezondheidsproblemen.¹⁹ In hoeverre er voor oudere lesbische vrouwen specifieke problemen bestaan en in hoeverre er voor hen voldoende aanspreekpunten zijn in de hulpverlening, zou voorwerp kunnen uitmaken van onderzoek. Voorlopig bestaan er echter nog geen gegevens over.

Laatbloeiërs

Een groep die een wat aparte plaats inneemt in het plaatje zijn de late ontdekkers. In principe kan je op je tweeënnegentigste nog altijd voor het eerst verliefd worden op een vrouw, maar zelf als je er pas vijfenvestig bent, heeft zo'n late ontdekking sociale en psychische implicaties. Vaak verloopt het proces van zelfaanvaarding en coming out anders. Velen worstelen met het gevoel veel tijd verloren te hebben. Sommigen waren zich op jonge leeftijd wel bewust van de eigen homoseksuele gevoelens, maar hebben die een leven lang naar de achtergrond geschoven. De druk om een heteroseksueel huwelijk aan te gaan was tot in de jaren zestig erg groot. Karol Jensen wijst er op dat vrouwen ook niet geleerd werd de eigen verlangens belangrijk te vinden. Wanneer ze er dan aan voorbijgingen en leefden volgens de heteroseksuele 'default optie', kwamen vragen rond de eigen seksuele identiteit vaak maar (erg) laat bovendrijven. Begrip vinden in de eigen omgeving kan voor sommigen een hele opgave zijn. Volgens Gertrudie Boersen valt het ook niet altijd mee om nog aansluiting te vinden bij leeftijdsgenoten binnen het lesbisch milieu. De netwerken kunnen immers makkelijk al enkele decennia oud zijn. Ze gaan vaak terug op vroegere engagementen in de vrouwen- en de lesbiennebeweging. Waarden uit de lesbische subcultuur zijn er zodanig vanzelfsprekend, dat nieuwkomers zich er niet altijd thuis voelen. Ze missen ook een stuk van de lesbische geschiedenis. Activiteiten die specifiek gericht zijn op het leren kennen van andere lesbische en biseksuele vrouwen, de zogenaamde 'coming in', trekken vooral jonge lesbische vrouwen aan, waardoor late ontdekkers vaak het gevoel hebben er niet terecht te kunnen. Bij het ouder worden is het risico op vereenzaming bij deze groep van vrouwen groter. Godemont en Dewael pleiten voor specifieke reach-out projecten voor oudere lesbische vrouwen om de problemen van isolement en de moeizame coming in van late ontdekkers te ondervangen.²⁰

Samenstelling: Hildegard Van Hove

¹⁹ Calasanti & Slevin *Gender, social inequalities, and aging*, p.80-81.

²⁰ Godemont & Dewael, p.177.

Literatuur

- BOERSEN, Gertrudie, *Inburgeren in lesboland voor laatbloeiers. Over gespreksgroepen voor lesbische en biseksuele 50+ vrouwen in de coming-out en coming-in fase. Werkboek*. Amsterdam: SAD-Schorerstichting, 1999. 63p.
- CALASANTI, Toni M. & SLEVIN, Kathleen *Gender, social inequalities, and aging*. Walnut Creek: AltaMira, 2001. 235p.
- CLAEYS, Caroline 'Op de bres voor oud roze. Interview met Marie-Jeanne Wesemael', in: *Uitgelezen*, jg.9 (2003) nr. 4, p.15-19.
- 'De vertrutting van lesboland', in: *Zij aan Zij*, jg.13 (2004) nr. 1, p.10-13.
- GODEMONT, Jozefien & DEWAELE, Alexis *Geen roos zonder doornen: Oudere holebi's, hun sociale omgeving en specifieke behoeften. Een verkennend onderzoek naar de visie van oudere holebi's in Vlaanderen*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, 2004. 213p. Online beschikbaar op: <http://www.steunpuntgelijkekansen.be>.
- *Het ondraaglijk besef* nr.4, (dec. 2000), themanummer over Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit.
- HUIZING, Annet, HORZELENBERG, Jorina & VAN DER MEULEN, Ellis *Rimpels in de regenboog. Handreiking homo-lesbisch ouderenbeleid*. Amsterdam: COC Nederland, 2002. 48p.
- JENSEN, Karol L. , *Lesbian Epiphanies. Women coming out in later life*. New York: Harrington Park Press, 1999. 228p.
- ROSENFELD, Dana *The Changing of the Guard. Lesbian and Gay Elders, Identity, and Social Change*. Philadelphia: Temple University Press, 2003. 250p.
- SAX, Marjan *Van lesbian nation naar next-gender-ation*. Mosse Lezing, Amsterdam, september 2003. 7p.
- SCHUYF, Judith *Oud Roze. De positie van lesbische en homoseksuele ouderen in Nederland*. Utrecht: Interfacultaire Werkgroep Homostudies, 1996. 189p.
- SCHUYF, Judith *Gevoelsgenoten van zekere leeftijd. Levensverhalen van ouder homoseksuele vrouwen en mannen*. Amsterdam: Schorer Boeken, 1997.272p.
- SERGEANT, Mark & BACKX, Gert *Bouwstenen voor een globaal gelijkekansenbeleid voor holebi's in Vlaanderen*. Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit, 2002. 99p.
- SERNEELS, Katrijn 'Wat vrouwen willen', in: *De Morgen*, 29/5/2001.